

Himla många kungar

FATABUREN 1993

HIMLA MÅNGA KUNGAR

NORDISKA MUSEET

Himla många kungar

Historier kring Den Svenska Historien

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1993

FATABUREN 1993

ISBN 91 7108 338 3

ISSN 0348 971 X

Redaktör Hans Medelius

Bildredaktör Eva Dahlman

Layout Börje Reinhold, Bohusläningens Boktryckeri AB

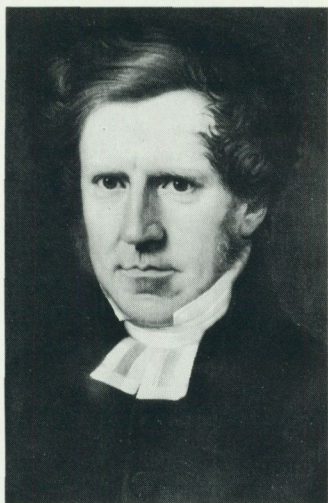
Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd. Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslaget föreställer Karl XII. Miniatyrmålning på emalj. Nordiska museet (se äv. s. 185).

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1993

DE PFALZISKA KUNGARNA

Alf Åberg

Anders Fryxell (1795–1881) har genom sina "Berättelser ur den svenska historien" flyttat "historien från bokhyllorna ner i svenska folkets hjärtan", har det sagts. Han inspirerade bl.a. Verner von Heidenstam och Vilhelm Moberg liksom generationer andra svenskar till intresset för historia genom sina "berättelser". Fryxell var skolman, teologie doktor och titulärprofessor och medlem av Svenska Akademien.

KARL X GUSTAV

År 1855 blev ett märkesår i den svenska historieskrivningen. Då utgav F.F. Carlson, efter omfattande forskningar i svenska och utländska arkiv, första delen – om Karl X Gustav – i sitt stora arbete om "Sveriges historia under konungarne av pfalziska huset". Karl X Gustav skildrades här med stor sympati. Carlson ansåg honom stor både som statsman och krigare, "en av de utmärktaste regenter som suttit på Sveriges tron". Han var "den som med stark hand lagt grundvalarna i yttre hänseende till Sveriges enhet inom dess egen kontinent, i det inre till den stora förändring, som innehölls i reduktionen".

Denna bild av den märklige kungen naggades kraftigt i kanten, när Anders Fryxell år 1868 nådde fram till Karl X Gustav i sina "Berättelser ur svenska historien". Det har sagts om Fryxell att ingen dittills gjort så mycket "för att flytta historien från bokhyllorna ner i svenskarnas hjärtan". Han skulle inspirera många – både Verner von Heidenstam och Vilhelm Moberg skulle ösa kunskaper ur hans verk – men han var en stridens man och hans berättelser var präglade av stark subjektivism.

Om Karl X Gustav berättade Fryxell att hans anletsdrag vittnar om lynnet och själsegenskaperna:

De blåa, livliga ögonen voro framstående, djärva och befallande, vilket uttryck också vilade över munnen och de stora läpparna, ja över hela ansiktet. Nedre delen av detta senare var i förhållande till det övriga stor och bred och med det uttryck av grovhet som ofta åtföljer dylika former. Hyn var mörklagd, och det svarta håret föll runt kring huvudet ned på axlarna; ett förbud till de snart i bruk kommande perukerna.

Karl X Gustav var kraftligt byggd, undersätsig och gjorde ett imponerande intryck, berättas det. Med de kungliga regalierna liggande på bordet men klädd i krigarrustning blickar kungen ner på betraktaren. Oljemålning av holländaren Abraham Wuchters som en tid arbetade vid det svenska hovet. Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

Hälsan var ej stark och försvagades i mån av tilltagande fetma. Med en längd under medelmåttan började Karl Gustav redan omkring sitt tjugofemte år lägga på hullet så starkt, att hans korta och runda kroppskepnad ingav Kristina motvilja och gäckande speord. Under sista åren ökades omfånget så att kungen därav både vanställdes och besvärades; men var det

Axelgehäng av sämskskinn, svart castorshatt samt värja som tillhört Karl X Gustav. Värjan bar han i krigen med Polen och Danmark. Från Livrustkammarens monter Tåget över Bält. Foto Gösta Glase.

oaktat i hög grad verksam, vig och rörlig, och det nästan mer än någon annan svensk regent.

Själsförmögenheterna voro stora; minnet outtröttligt, likaså lusten och förmågan att arbeta. Under fälttågen hade han befallt omgivningen, att när helst på natten ett angeläget ilbud kom eller behövde avsändas, skulle man genast väcka honom; och när sådant verkställdes, visade han aldrig missnöje utan prisade sina tjänares beslutsamhet och lydnad.

I avseende på utrikesärendenas ledning ådagalade han ett mod som mer ägnade krigskämpen än statsmannen. ”Ju flera fiender desto större ära”, plågade han säga. Lika modig var han ock som enskild man. Utan tecken till fruktan talade han med personer, som kommo från pestsmittade orter, och i stridernas favor deltog han lika med den ringaste soldat, så att svenskarna ofta klagade över en dylik förvågenhet.

För övrigt var han frikostig utan slöseri, tarvlig, dock när det behövdes praktfull, såsom man fordrade av en kung; mot sin omgivning öppenhärtig, älskvärd och vänlig, dock alltid med iakttagande av värdigheten. Han tyckte om ett gott bord och ett gott glas; och det säges att han även som kung har ur det senare stundom tagit för mycket till bästa. Dock även efter sådana överflödiga kvällar såg man honom tidigt följande morgonen till häst eller vid arbetsbordet.

Med sin lärda uppföstran älskade Karl Gustav boken; men hade dock som kung sällan tid att därmed sysselsätta sig. Som krigare var han ganska utmärkt. Till detta yrke vände sig lynnet redan i barndomen, och under sista levnadsåren ville han ej gärna höra talas om någonting annat. Han betraktade Sverige som en stat, vilken genom krig grundats och blott genom krig kunde bibehålla sin makt. Soldaterna vårdade han också med så mycket ömhet, att de tillbaka älskade honom som en far. I sina krigsföretag var han ytterst snabb, så att man kallade honom skiftesvis krigets åska och nordens ljungeld.

Fryxell berättade flera historier om kungens mod och stridslystnad. En sen oktoberkväll 1658 rodde kungen på en båt ute i Öresund. Ett svenskt fartyg kom seglande och såg inte i mörkret den lilla båten. Den blev överseglad och flera av roddarna drunknade, men när båtarna stötte samman, fattade kungen tag i det stora fartyget och höll sig fast där, till dess besättningen hjälpte honom upp.

En annan dag under samma tid lät sig kungen ros ut från Landskrona för att beskåda de danska och holländska flottorna i sundet. I båten befann sig också det franska sändebudet Terlon. Sundet var betäckt av täta dimmor, och den lilla farkosten kom så nära flottorna, att männen ombord kunde höra de talandes röster på fartygen. Men plötsligt skingrades dimman, och man upptäckte båten. Roddarna satte fart mot stranden förföljda av skott från de fientliga kanonerna. Ingenting hände utom att kungen

och Terlon blev överstänkta av vatten från kulorna som slog ner i vattnet på ömse sidor om roddbåten.

Medan detta hände, sa kungen skämtsamt: "Det vore märkligt om det framdeles skulle berättas, att ett franskt sändebud här i sundet blivit bortsopat från svenska kungens sida av en kanonkula." Terlon svarade: "Saken blev ännu märkligare om kulan tog med sig både kungen och sändebudet. Men", tillade han, "trots äran av så högt sällskap, önskar jag ändå slippa en sådan utmärkelse."

Fryxells bild av den djärve krigaren och maktmänniskan Karl Gustav med lust till bågaren och bordet har levt kvar ända till vår tid och fördunklar F. C. Carlsons skildring av den skicklige och uppslagsrike politikern med stor förmåga att samarbeta med olika kretsar.

Den viktigaste militära händelsen under Karl Gustavs tid var tåget över Bält, som fick som direkt resultat freden i Roskilde och erövringen av Skånelandskapen och Bohuslän. Både Carlson och Fryxell bygger sin skildring av händelsen på Erik Dahlberghs dagbok. Fryxell är som vanligt den bättre berättaren av dem båda, och därför får han ordet:

Redan dagen efter landstigningen på Fyen hade kungen skickat Dahlbergh att undersöka isen mellan Langeland och Laaland. Själv med sina krigshövdingar höll han formlig överläggning om man ej borde gå raka och genaste vägen över till Själland. Från Nyborg hade man nämligen Stora Bält framför ögat och längst bort skönjdes själländska kusten vid Korsör. Havet var betäckt med is, men alla generaler med Wrangel i spetsen avrådde och ansågo förslaget alltför djärvt. Förslaget blev, åtminstone tills vidare, uppskjutet.

Kölden ökades omigen och lovade nya framgångar. Dahlbergh hade med 80 östgöтарыttare gått över Faaborg, Svendborg samt öarna Taasinge och Langeland. Från sistnämnda ö red han med halva sin styrka ut på det frusna Stora Bält, riktande kosan åt Laaland. Allting gick lyckligt. Dahlbergh landsteg vid Grimsted, medtog som bevis på sin övergång några fångar och skyndade så tillbaka.

Efter sålunda väl förrättat ärende skyndade han att uppsöka kungen och fann denne klockan 9 om kvällen den 4 februari sittande vid sin aftonmåltid i Dalem, något söder om Odense. Dahlbergh trädde genast in och avlade räkenskap för sitt uppdrag, omtalade hur han själv varit över på Laaland, visade märken av isens tjocklek och slutade med de orden: "Jag är viss på att med Guds hjälp kunna föra Eders majestät och hären oskadade över havet." Kungens ögon strålade av glädje, och vid berättelsens slut slog han händerna tillsammans och utbrast: "Nu, bror Fredrik, nu skola vi talas vid på god svenska."

Övergången över Stora Bält var den viktigaste militära händelsen under Karl X Gustavs tid. Det direkta resultatet av denna blev freden i Roskilde 1658, då Danmark avträdde Skåne, Halland, Blekinge, Bohuslän, Bornholm och Trondheims län till Sverige. Oljemålning av Johan Philip Lemke. Drottningholm. Foto Erik Cornelius, Statens konstmuseer.

Fryxell berättade sedan hur kungen i Dahlberghs sällskap for till Nyborg, dit de kom fram klockan 2 på natten, och då genast kallade Wrangel och Ulfeld till krigsråd. Men Wrangel framförde sina betänkligheter, och hans och Ulfelds invändningar gjorde kungen på nytt betänksam. Han sköt upp det avgörande beslutet och gick till sängs i sin kammare. Dahlbergh gick nedslagen och hopplös till sin kammare. Men knappt hade han kommit in där, förrän befallningen kom att genast skynda till kungen. Karl Gustav, som redan gått till sängs, frågade honom omigen om övergången. Dahlbergh förklarade sig redo att våga sitt liv på att armén utan fara skulle komma över, och kungen ropade då: "Du skall få föra mig som du säger. Jag vill i Herrens namn våga försöket, vad Wrangel och Ulfeld må invända."

"Den 6 februari blev den avgörande dagen", berättar Fryxell.

Redan under föregående natt begynte rytteriet tåga från Svendborg över ön Taasinge och dess båda sund till Langeland. Det var en hemsk och dystur vandring. Genom hästtrampet förvandlades den på isen liggande snön här och där till en mörk snösörja, så att vägen, i synnerhet under natten och den skumma morgonstunden, såg ut som en svart, öppen ström. Genom denna måste de efterkommande trupperna vada stundom i nära halv alns vatten, fruktande varje ögonblick att känna den tårda isen brista under sina fötter. Några villade sig och försvunno i djupet.

Äntligen blev det dager, och hären landsteg på Langeland, varefter den vilade och intog frukost; det sista ej utan svårighet. Kölden hade åter tilltagit och drycker och matvaror frusit tillsammans så hårt, att de måste sönderhuggas och upptinas för att kunna njutas. Några herrar rynkade näsan, men kungen skrattade blott däråt. Han tänkte föga på mat och dryck; ty för hans själ svävade helt andra föremål. Efter slutad frukost vände sig kungen till Dahlbergh. "Nu", sade han, "skall du fullgöra ditt löfte och gå förut och visa oss vägen." Dahlbergh lydde och red ned på isen och efter honom hären, tropp vid tropp. Karl Gustav, omgiven av sina förnämsta hövdingar, stodo på en höjd vid stranden och betraktade därifrån de utåt den stora havsytan vandrande regementena, samt följde slutligen själv med i tåget. Det fortgick lyckligt och oavbrutet.

Fryxell fortsätter sedan att berätta hur Dahlbergh visade trupperna vägen till Laaland och Falster. "Den 11 och 12", säger han, "gick hela hären med smålänningarna i spetsen över det sista smala sundet och landsteg utan motstånd vid Vordingborg på själländska kusten. Det stora, i alla tider ryktbara företaget var lyckligen fullbordat. Världens hävder hava ej ännu kunnat uppte dess like."

Fryxells skildring av tåget över Bält stod sig och användes i

skolböckerna fram till 1948. Då kunde Curt Weibull visa att Dahlberghs berättelse inte hade särskilt stort källvärde. Han tycks ha varit kommenderad på annat håll och inte ha lett marschen över Stora Bält. Det var kungen som ensam bar ansvaret för hela äventyret. Det franska sändebudet Terlon, som var med under tåget, säger att ismarschen var obeskrivligt svår, men kungen tänkte bara på att lyckas och skrattade åt alla vedermödor. Hans mycket levande porträtt av den kunglige hasardören är ett viktigt bidrag till Karl Gustavs karakteristik.

Knappa två år senare insjuknade kungen i en hetsig feber i Göteborg. Den utförliga relationen om kungens sjukdom och död som hans livmedikus, medicine doktor Johann Köster, senare lät publicera är en kulturhistoriskt intressant, men skrämmande läsning om de lavemang, örtmediciner och åderlåtningar som majestätet måste utstå på sjukbädden. Den 12 februari måste Köster underrätta honom om att hans sista stund var i nära antågande:

Under en månads tid hade jag nu med all flit dygnet runt medicinskt behandlat min Nådigste Konung och därvid icke underlätit någon av de åtgärder, som varit nödvändiga att vidtaga i syfte att besegra hans sjukdom; men dennas häftighet och fördärvlighet var så väldig, att om så världens allra skickligaste läkare församlades här för att uttala sin mening därom, alla med en mun skulle betyga, att inget botemedel mot denna obändiga sot vore uppfunnet; de skulle försäkra att allt vore förlorat, allt i dödens våld och att utgången måste lämnas i Guds hand och Ödets skickelse.

Den nådigste Furstén åhörde detta under största bedrövelse och vidarebefordrade sorgebudet till de lysande och ädelborna riksråden. Dessa, drabbade av djupaste smärta, tillkallade den ädle, rättslärd statssekreteraren herr Ehrenstéen och framträdde till sin älskade Konung för att höra hans sista vilja. Sedan de fått del av denna, togo de en efter en ett sista farväl av Konungen och drog sig därefter under strömmande tårar tillbaka.

Därefter, sedan Kungen mottagit trösterika ord av sin själasörjare, pastor primarius Ericus Emporagrius, gick han under sukkan och böner hädan vid andra timman om morgonen den 13 februari, avslutar doktor Köster sin skildring av den misslyckade kampen mot den fruktade lunginflammationen. I riksmarskalken Gabriel Oxenstiernas armar insomnade kungen så fridfullt, att varken han eller någon av de många andra märkte att han avlidit, förrän den dödes arm gled ner från sängen. ”Mätte Gud i sin mildhet förlåna även mig i min tillkommande dödsstund en lika fridfull hädanfärd”, säger han.

KARL XI

Kungens enda barn Karl var bara fem år gammal vid faderns bortgång 1660. Hans uppfostran försumrades av förmyndarregeringen, konstaterade Erik Gustaf Geijer i sina berömda föreläsningar vid Uppsala universitet 1817. Han säger:

Så växte Carl XI upp i oädel dunkel vanvårdnad och omgivning. Denna ädla kongungatelning växte vild och bar även därav spår i mognadens dagar. Ett dråpeligt konungsligt träd blev det dock, ty Carlaarten var god. Även utan trädgårdsmästare växer eken upp till skogarnas konung. All liknelse haltar och med människor torde försöket vara vådeligt. Att denne Carl blev vad han var, i så många avseenden sitt fäderneslands återställare och sitt folks fader, det är nästan den största seger jag känner av en härlig natur över alla hinder.

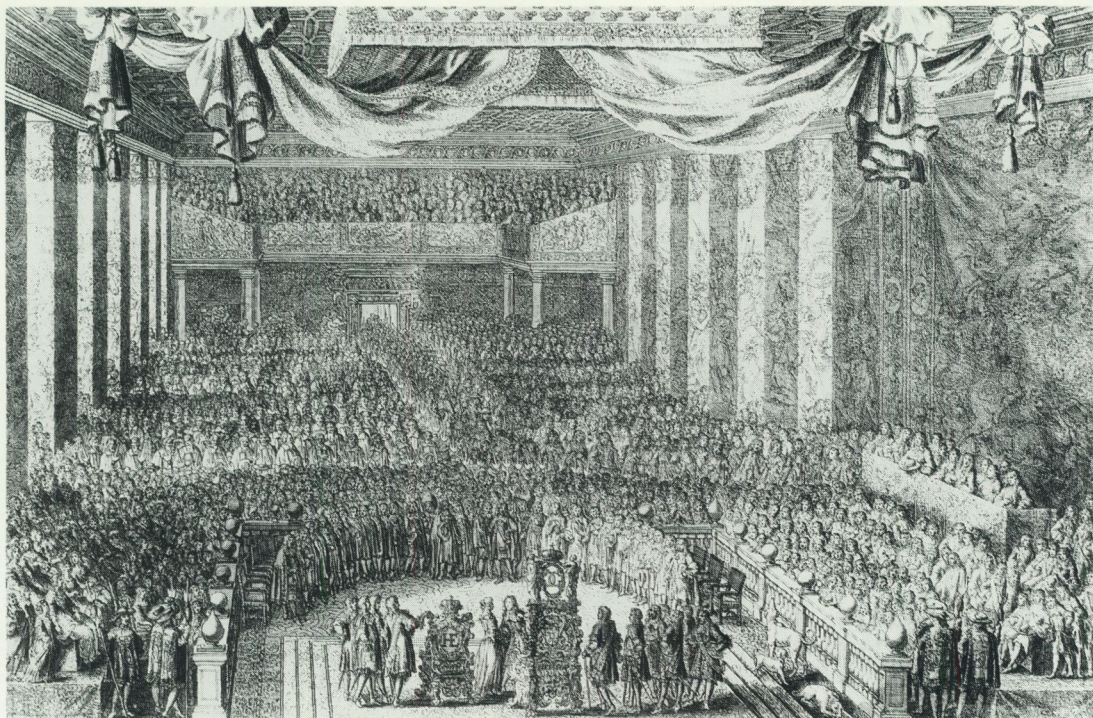
Nordisk Familjebok, Ugglesupplagan från 1910, bygger vidare på Geijers berättelse om kungens dåliga uppfostran och skriver: "Karl XI växte upp till en självsvåldig, häftig och till lynnet oböjlig yngling, visserligen modig, stark och djärv, men med en mycket bristfällig bildning, en outvecklad omdömesförmåga samt med skick och later som föga passade en konung. I botten var han en god natur."

Samma syn på kungens person lärde C.T. Odhner ut i sin mycket lästa "Lärobok i fäderneslandets historia", som kom ut i många upplagor med början 1872: "Hans uppfostran hade blivit tämligen vanvårdad, ty hans moder var mycket svag för honom och förmyndarna försummade att vaka över hans undervisning. Han visade inte någon lust för boken och icke heller för statssaker; hans största nöje var att rida, jaga och delta i krigiska övningar."

Modern forskning har visat att kungens bristfälliga bokliga bildning hängde samman med hans ordblindhet. Han hade svårt att läsa innantill och hans stavning var bisarr, men det var inte något fel på hans fattningsförmåga. De flesta av de erfarenheter han fick nytta av i livet skaffade han på hästryggen, under fälttåg, på jakter och under resor i landet.

År 1672 blev Karl XI myndig kung. Året efteråt företog han sin Eriksgata. Början gjordes med Uppland, Gästrikland och Dalarna, berättar Geijer:

Då han kom till Dalgränsen, sågos där tvenne höga uppresta pelare, som dalkarlarna upprest. Ovanpå dem lågo tvenne så kallade koppargaltar, små

Karl XI:s kröning firades den 18–20 december 1672 i Stockholm. Inga kostnader skyddes. David Klöcker Ehrenstrahl hade i uppdrag att föreviga kröningshögtidligheterna. Här en bild från själva kröningsakten.

stycken av koppar. På vardera av dem ställde sig överst en dalgosse och en bergsmansgosse, den ene med en dalbåge och 2 pilar i kors, den andre med yxa och en püst till att beteckna bergslagen, vilka vid första ögnasikte ej annorlunda än med förundran såsom andra belåten åskådas kunde, men vid betraktandet märktes omsider att de voro levande, vilket ej utan lust avlopp.

Alla vägar voro besatta med höga granruskor. Farten gick genom Falun åt Orsa, Leksand och Mora, där Hans Majestät själv dansade Daldansen med kullorna. Efter hela vägen utåt Siljans sjö stodo dalkarlarna på båda sidor med bloss i händerna.

Vid återkomsten till Falun var den 6 februari en högtidlighet i Landshövdingegården, som runt omkring var prydd med uppresta granstänger. Vid porten voro pyramider av enbuskar, salen var klädd med björnhudar samt över dörrar och fönster samt i alla hörn festoner av gran och enris, hopfästade med lärft och röda band, vilket mycket väl sig representerade. Tvenne höga skänklar voro mitt i salen mot varandra upprättade, den ena full med ritade glas, den andra med vackra vita trästöp och kannor.

Här såg man då deras Majestät och höga riksens råd och ämbeten samt pfalzgreven av Sultsback med andra intaga ett traktamente under styckens och musköters avlossande och folkets glädjerop, varemellan Kungl. Majestäts pukor och trumpeteter, som stodo på en altan, sig lustigt höra läto.

Enligt samtida berättelser var Karl XI som person hämmad, tafatt, tystlåten, ordblind och fyrkantig. På hästryggen stärktes hans självmedvetande. Här spränger han fram på sin häst Briliant med värjan i högsta hugg på det snöiga slagfältet vid Lund 1676. Porträttet är målat 1682 av David Klöcker Ehrenstrahl. Gripsholm. Foto Statens konstmuseer.

Därefter blev dans till klockan 12 på natten, varunder Hans Majestät själv täcktes ej blott i högsta nåder dansa utan även sig förlusta medelst pukslagande ibland musikanterna, ty han hade därav sin lust. Många dalkarlar och kullor blevo även admitterade, som med svingande och dansande glädjen förökte, samt ock bergsgesäller, vilka hade den nåden att sina bergvisor och rimor få sjunga.

Under dansen säges konungen fyllt sina stora fickor med vita penningar, men skurit hål på fodret, så att var gång han svängde sig penningarna rasade omkring honom, varav dalkarlarna fingo ett ogement begrepp om sin överhet. Härvid infunno sig en mäktig stor hop åskådare vilka till en del, när dem för trängsel ej tilläts bliva i salen, åter sökte komma in genom fönstren, varvid hände att en person stupade ner mitt i ett kylfat, som vid skänken med vatten uppfyllt var.

År 1675 förklarade Danmark Sverige krig, och året efteråt steg en dansk armé i land i Skåne. Den unge, oerfarne kungen fann sig plötsligt inblandad i krig utan att vara rustad med pengar eller

I slaget vid Lund i november 1676 ställdes allt på sin spets. Kungen, ung och oerfaren, var tvungen att ta befälet. Han råkade vid ett tillfälle hamna ensam mitt bland fienden, som tog honom för en dansk officer och följde honom mot svenskarna, som då kunde anfälla, berättar Erik Gustaf Geijer. Oljemålning av Johan Philip Lemke. Drottningholm. Foto Hans Thorwid, Statens konstmuseer.

försvarsmedel. Han blev tvungen att ta befälet. Allt ställdes på sin spets i slaget vid Lund det året. Geijer berättar om Karl XI:s stridsvilja och personliga tapperhet. Sedan han jagat danskarnas högra flygel ner i Kävlingeån, återvände han till slagfältet. "Konungens ankomst avgjorde även på denna sida segern, ehuru ej utan den blodigaste strid, varunder konungen personligen visade det mest lysande mod."

Under hettan och striden råkade han en gång ensam mitt ibland fienden. Han ställde sig i spetsen för 2 fientliga skvadroner, vilka togo honom för en dansk officer och följde. Så förde han dem mot sina egna tills han var nog nära att av dem bli igenkänd, ropade då: "Gå på", och vände sig med dem mot fienden.

I sju timmar hade striden räckt. Av de 9 skvadroner, som kungen förde med sig, hade många träffat med fienden 15 till 17 gånger mest med värjan i hand, ty patronerna voro bortskjutna. 2000 döda betäckte valplatsen. 2000 danskar voro tagna, 117 officerare, 65 fanor, 57 kanoner, största delen av bagaget, varibland konungens i Danmark egen vagn och hans silver, hela danska lägret, vari överflöd fanns av hö och havre och all provision jämväl vin, som vi på lång tid ej smakat, heter det i en relation. Dessa förfriskningar kommo trupperna så mycket mer till pass som en stor del av infanteriet var sjukt.

Följande dag höll konungen korum på valplatsen och tackade Gud på sina knän för segern.

Geijers livfulla men inte helt oantastliga skildring blev en förebild för andra berättelser om Lundaslaget. Odnher kompletterar den med skildringen av konungen som var med överallt, där striden var hetast, och i sin lärobok får han också med ett rop av kungen: "Kommen i håg, att I ären Svenskar." I berättelserna är det kungen som helt dominerar. Nils Bielke, Livregementets chef, som höll uppe motståndet under kungens långa frånvaro från slagfältet, är här helt bortglömd.

Efter krigets slut gjorde sig kungen enväldig. Två stora samhällsreformer genomfördes: reduktionen, indragningen av adelsgodsen, som räddade böndernas frihet, och indelningsverket, organisationen av en ständig försvarsmakt på landsbygden, som grundades på de indragna godsen.

I sitt arbete om de pfalziska konungarnas historia nådde F.F. Carlson 1874 fram till Karl XI:s regering. Han var djupt imponerad av den stora samhällsomdaningen efter kriget: "Aldrig har i

Sverige under en lika kort tid så mycket nytt blivit satt i verket som under de trenne åren näst efter 1680 års riksdag", säger han.

Carlson lyfter fram Johan Gyllenstierna, kungens främste rådgivare. Han dog visserligen redan 1680, men Carlson menar att det ändå var hans program som genomfördes åren efter hans död. Kungens myndighet skulle befästas, räkenskap utkrävas för alla missbruk och genom reduktionen skulle man åstadkomma en ständig krigsmakt, helt underställd kungen och som en garanti för en oberoende utrikespolitik – sådant var hans program. Men, säger Carlson: "Ingen dödlig är outhärlig. Det påbörjade verket gick sin gång förutan honom."

Johan Gyllenstierna var en kraftig och hänsynslös politiker med statens nytta som enda drivkraft. Under hans levnad stod kungen under starkt inflytande av honom, men det anses numera mycket tveksamt om han efter sin död spelade den avgörande roll som Carlson ville ge honom. Andra rådgivare fick mera att säga till om. Däremot har hans levande skildring av reduktionens förlopp och enväldets nyskapande verksamhet på det stora hela accepterats.

Carlson visar också hur kungen efter hand blev den enda drivande viljan. Under sina många resor i landet och under ständiga möten med styresmännen i de olika provinserna kunde han bevaka utvecklingen. "Fantasiens rikedom, det lätta uppkastandet av omfattande planer var honom icke givet, men i viljans renhet och styrka, i den följdriktiga utvecklingen av en fattad plan har han av få blivit överträffad", konstaterar han.

Som liberal hävdadecknare stod Carlson främmande för Karl XII-gestalten, och därför ser han det maktfullkomliga enväldet som Karl XI skapade som en fara för framtiden:

I solvärmen av den obrutna nedgången utvecklade sig hastigt felen såväl som förtjänsterna i regeringssättet. Ingenting är farligare för en samhällsmyndighet än en fullständig brist på motstånd; förstår den då icke den svåra konsten att inskränka sig själv, så är fördärvet nära. Så inträffade att ett tidevarv som på så många lagstiftningens och förvaltningens fält varit betydelsefullt för en avlägsen framtid, i fråga om samhällslivets blomma, statens författning, undergrävde sin egen tillvaro.

Medan kungens rådgivare övergick till att bli rena ämbetsmän, "steg enväldets gestalt städse renare, kolossalare, ensligare fram". Det är Karl XII:s bild som redan avtecknar sig för 1800-

Per Olsson, Bondeståndets talman under Karl XI:s tid, en mycket realistisk målning av David Klöcker Ehrenstrahl 1686. Foto Statens konstmuseer.

talshistorikern F.F. Carlson, och synen gör honom djupt bekymrad.

Karl XI dog 1697 under en förtvivlad tid. Under två år hade skörden slagit fel i riket. Landskapen var drabbade av missväxt, och tusentals svältande människor sökte sig till huvudstaden. Samtidigt ökade skarorna av stadens egna nödlidande. Änkor och barn efter soldater och båtsmän drev omkring på gatorna och sökte efter föda. I maj 1697, medan kungen ännu stod lik på sina rum, härjades Tre Kronor i Stockholm av en våldsam eld, som

snabbt lade slottet i ruiner. Den lilla kungliga familjen måste genast utrymma huset, och kungens lik flyttades till Riddarholmskyrkan. Av många uppfattades slottsbranden och missväxten som ett förebud om kommande olyckor för den femtonårige Karl XII, som nu skulle överta regeringen, sedan rikets starka hand och styrande mästare gått bort.

KARL XII

Karl XII hade i motsats till fadern fått en grundlig uppfostran i teoretiska ting av skickliga lärare och i praktiska angelägenheter av den gamle kungen. I Karl XI:s almanackor kan man i detalj följa denna hårdhanta undervisning.

Den unge prinsen fick lära sig jaga grävling, hjort och varg, och hans prestationer var så goda att den stolte fadern antecknade dem. Hösten 1695, då han var 13 år gammal, sköt han en dovhjort på Kungsör "uppå 96 steg knall och fall". Han deltog i faderns rekordsnabba ritter till övningshedarna, där han sedan deltog i exercisen av trupperna och inspektioner av boställena. Han besökte styckgjutargården i Stockholm och såg hur man göt och proberade kanoner, och han var på örlogsvarvet för att beskåda de nya fartygen. Han besåg ämbetsverken och bevistade promotioner vid Uppsala universitet.

Hans religiösa uppfostran var sträng. Gudsfruktan, kungadömetts höghet och rikets militära styrka var de väsentliga momenten i denna åskådliga undervisning.

När Voltaire 1731 skrev sin världsberömda biografi om Karl XII, fäste han stor vikt vid prinsens fysiska fostran. "Vid sju års ålder kunde han rida. De häftiga kroppsövningar, i vilka han hade sitt nöje och som visade hans krigiska böjelser, skänkte honom tidigt en stark kroppskonstitution i stånd att uthärda de strapatser som hans läggning drev honom till", konstaterade han.

Han var oerhört ärelysten, säger Voltaire, och som alltid söker han i någon anekdot konkretisera sina påståenden. Så snart Karl XII lärt sig latin, lät man honom läsa en bok om Alexander den store. "Jag tror att jag vill likna honom", förklarade prinsen. Och då läraren invände att Alexander bara levde i trettiofem år, svarade prinsen: "Är det inte nog när man har erövrat kungariket?"

Voltaire berättar att Karl XII var ute på björnjakt när han

Emaljmålning av Karl XII. Det finns många varianter av denna bild, som går tillbaka på ett kopparstick av Peter Schenk, Amsterdam. I bakgrunden ett välfriserat lejon med snäll uppsyn samt ett härläger med skjutande soldater. Uniformen har fått en betydligt ljusare blå färg än den karolinska och insidan är röd istället för gul. Nordiska museet. Foto Mats Landin.

Karl XII vid Bender. Ur "Sveriges konungalängd", 1893, av Ernst Josephson. Akvarell och tusch, utförd under konstnärens sjukdomstid. Prins Eugens Waldemarsudde. Foto Lars Engelhardt.

1700 mottog underrättelsen om sachsarnas infall i Livland. "Han bedrev denna idrott med lika nya som farliga metoder. Jägarnas enda vapen var tråklykor. De stod bakom ett nät utspänt mellan träden. En ofantlig björn störtade rakt emot kungen. Han fällde den till marken efter en lång kamp endast med hjälp av nätet och sin käpp. När man hör talas om sådana bedrifter, konung Augusts sagolika kroppsstyrka och tsarens resor kunde man tro sig leva på Hercules och Thesevs tid."

Karl XII lämnade Stockholm den 8 maj 1700 för att aldrig

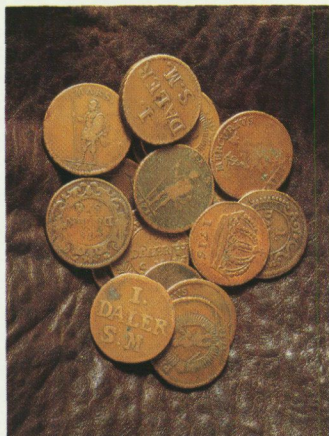

Kalabaliken i Bender den 1 februari 1713, en av de mest kända händelserna ur Karl XII:s historia. Här i kistebrevsversion, utgiven av P. A. Huldberg. Nordiska museet. Foto Bertil Höglund.

återvända dit. Den första stöten riktade han mot Danmark som också förklarat Sverige krig. Hans flotta ankrade utanför Humlebæk, sju mil från Köpenhamn. Kungen lämnade sin fregatt och gick i främsta slupen, i spetsen för sitt livgarde, berättar Voltaire. När avståndet till land var trehundra steg, blev kungen otålig och hoppade över relingen med dragen värja. Vattnet nådde honom till midjan. Kungen som för första gången hörde muskötter skjuta med skarpa skott frågade generalmajor Stuart bredvid sig vad de svaga visslingarna betydde. "Det är ljudet av de kulor man

Enligt Voltaire var Karl XII oerhört ärelysten. "Jag tror jag vill likna honom", utbrast Karl, enligt Voltaire, när han som liten pojke läst en bok om Alexander den store. Oljemålning av David Klöcker Ehrenstrahl. Drottningholm. Foto Statens konstmuseer.

Några av Karl XII:s nödmynt.
Nordiska museet. Foto Mats
Landin.

skjuter på Ers Majestät”, svarade generalmajoren. ”Bra”, sade kungen, ”detta skall hädanefter bliva min musik.”

Denna den mest kända av Karl XII:s repliker är med stor sannolikhet skapad av Voltaire för att på ett enkelt sätt karakterisera krigarkungen. För honom representerade Karl XII något fullkomligt unikt, en otidsenlig furste utan några politiska syften. I Polen, säger han, trotsade kungen döden bara för att skänka bort kungakronan till en annan. Och hans död betydde inget annat än att världen blev en hjälte fattigare.

Voltaires briljanta sammanfattning i slutet av boken är värd att citera, eftersom den kommit att påverka Karl XII-litteraturen fram till våra dagar:

Karl XII är måhända den enda människa och säkerligen den ende konung som aldrig lätit sig ledas av personliga svagheter. Han odlade alla en hjältes dygder till överdrift, tills de blev lika skadliga som de laster vilka motsvarar dem. Hans karaktärsfasthet förvandlades till halsstarrighet, blev hans olycka i Ukraina och kvarhöll honom fem år i Turkiet. Hans frikostighet urartade till slöseri och bragte Sverige till ruinens brant. Hans tappperhet övergick i dumdristighet och orsakade hans död. Hans rättskipning kunde vara grym och under de sista åren utövade han ett tyranniskt herradöme.

Karl XII:s goda egenskaper, av vilka en enda hade kunnat göra en annan furste odödlig, blev hans rikets olycka. Självmant angrep han aldrig någon, men han borde ha varit måttfull i sin hämndlystnad. Han var den förste erövrare som inte traktade efter att utvidga sina landområden. Före striden och efter striden var Karl XII den mest anspråkslösa av människor, och i nederlaget orubblig som en klippa. Karl XII var enastående snarare än stor, beundransvärd men ingenting att efterlikna.

Voltaires bok kom att grundlägga 1700-talets uppfattning om kungen. Det är många utlänningar som fått sin enda uppfattning om Sverige genom detta arbete. De har beundrat den ovärldslige hjälten eller tagit avstånd från den verklighetsfrämmande fursten, men den mångtydiga bilden av honom fanns kvar.

Karl XII användes som propaganda i Anders Odels Sinclairs-visa, som skrevs inför hattarnas olyckliga krig mot Ryssland 1741–1743. Här framställs han som en romantisk hjälte och dygdig slagskämpe, en svensk Herkules med modet lysande ur ögonen och styrkan ur de mörkfulla armarna. Visan fick stor spridning och befäste den folkliga uppfattningen om kungen som den impulsive, stridslustne fursten.

År 1740 formade Olof von Dalin sin Karl XII-bild i ”Sagan om hästen”. Han skildras som en patetisk figur från det för-

Några av Karl XII:s officerare vakar över konungens sofst utanför likkammaren på Gustaf Cederströms målning Likvakan i Tistedalen. Självt ansåg Cederström att detta var hans bästa historiemålning. Privat ägo. Foto Statens konstmuseer.

gångna, en människa av största dygd och fullkomlighet men tyvärr uppfostrad i det fördärliga enväldet, vars offer han blev. Samma år utkom hovpredikanten Jöran Nordbergs monumentala krönika om "Konung Carl den XII:tes historia". Också för Nordberg var kungen ett ideal av dygder. Stilen är för det mesta torr och tråkig, men när han berättar anekdoter om sin hjälte, blir den genast mera levande.

Hans Majestät var ej kräslig i mat eller dryck. Måltiden vid den kungliga taffeln var vanligen avgjord på en halv timma, åt gärna stadig mat och mycket bröd. Av trädfrukter älskade han citroner, apelsiner, bergamotter, av jordfrukter vinruta, persilja och spenat. Vin, öl eller svagdricka smakade han aldrig från anno 1700 utan rena vattnet, ja, också uppå mærg och njurfett av kalv eller lammstek.

Nordbergs bild av den enkle, spartanske krigarkungen har segt levt kvar som en folklig uppfattning fram till våra dagar.

Under den gustavianska epoken blev det naturligt för historikerna att befria kungadömet från en del av skulden till rikets olyckor. Karl XII skildrades fortfarande som en ren hjälte fri från alla statsmannagåvor men ändå moraliskt högtstående i förhållande till fala ämbetsmän och förstuckna kritiker i hemlandet.

Sven Lagerbring, 1700-talets främste historiker, konstaterar i

sin "Swea rikes historia", 1775, att aristokratin bar största skulden till de olyckor som drabbade Sverige på Karl XII:s tid. Trots sina felgrepp var kungen en tillgång för riket genom sin kraft och pliktuppfyllelse. Bak en mur av dygder försvarar han sig mot sina kritiker: "Om rättvisa, trofasthet, gudsfruktan, ståndaktighet i med- och motgång, dygd, ära och välgörande hjärta, utan lycka, utgöra stora mäns egenskaper, bliver kung Karl en av de största. Lyckan styres av högre lagar, olyckan utan eget förvållande förnedrar ingen."

Från helt skilda ståndpunkter kunde människor fascineras av Karl XII-bilden. Gustav IV Adolf beundrade djupt den tystlåtna krigarkungen. Han sökte likna honom också till det yttre och fann hos honom ett stöd i sin ensamma kamp mot kejsar Napoleon. Samtidigt kunde Esaias Tegnér hylla kung Karl den unge hjälte som en symbol för den nationella väckelsen efter rikets sprängning 1809. Det är inte regenten han hyllar utan den tragiske hjälten i sublimes strofer:

Böj, Svea, knä vid griften,
Din störste son göms där.
Läs nötta minnesskriften,
Din hjältedikt hon är.
Med blottat huvud stiger
Historien dit och lär,
och Svenska äran viger
sin segerfana där.

Det är revanschidén som Tegnér ger uttryck åt i sin dikt. Den svenska äran skall få sin upprättelse efter ett segerrikt krig med ryssarna. Tegnér var ryssfiende hela sitt liv, och Karl XII var för honom förkämpan för en stor idé, eftersom han i sin gestalt och sitt verk personifierade det nödvändiga motståndet mot den ryske arvfjenden.

Den andre store götiske diktaren, Erik Gustaf Geijer, delade inte alls Tegnér's åsikt. Alla Karl XII:s strävanden var illa motiverade och ledde bara till olyckor, säger han i sina föreläsningar i Uppsala 1817. Samtidigt uttalade han sin beundran för kungens handlingskraft och oegennyttan. Det var inget märkvärdigt i hans dubbla inställning. Han byggde bara vidare på de båda leden i frihetstidens syn på kungen – kritiken av honom som regent och beundran för honom som människa.

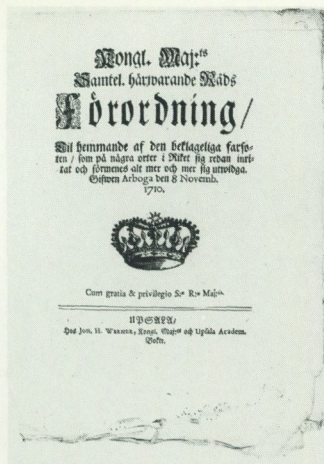
Från Geijer är steget egentligen inte långt till Anders Fryxell.

Gustaf Cederströms Karl XII:s likfärd är en av våra mest kända och älskade historiemålningar. Kistan bär hela vägen på snötäckt stig från Fredrikshald. Den 13 december nådde man Uddevalla, där kroppen balsamerades. Den första versionen av målningen påbörjades i Paris 1878 med franska modeller iförda kopior av karolineruniformer. Den inköptes av en rysk storfurste, varefter några svenskar beställde en replik av tavlan. Denna målades 1883–84. Foto Statens konstmuseer.

Den första Karl XII-delen i hans berättelser kom under Krimkriget år 1856. Tre år senare fullbordade han kungens historia. Fryxell kände stor oro inför svårigheten att teckna en kung "som så förstör sitt folk och likväl blir av samma folk tillbedd". Fryxell drog fram mängder av rapporter från främmande sändebud som bestyrkte den negativa synen på kungen, men hans vän, Svenska akademins sekreterare Bernhard von Beskow vädjade till honom: "Det är i min tanke ej av främlingar utan av svenskar som kungen i främsta rummet bör bedömas. Stora kungar har det gemensamt med stora skalder att de bäst förstås av sitt eget folk."

Men Fryxell var obeveklig i sitt fördomande av kungen. Karl XII bar ensam skulden till alla olyckor, till och med dem som skedde efter hans död, säger han. Ja, själva hans minne påverkade folket till dåraktiga handlingar, det väckte deras krigslust och bidrog på så sätt till förlusten av Finland 1808.

1709–10 nådde pestepidemin, som blossat upp i Turkiet vid 1700-talets början, östersjökusten. Flyktingar från de baltiska provinserna förde den till Stockholm. Hovet, rådet och många andra som kunde flydde Stockholm. Denna förordning "Til hemmande af den beklageliga farsoten" är given i Arboga 1710. Kungliga biblioteket.

Ändå kände Fryxell en viss motvillig beundran för hjälten, för hans mod och dygder. Han var en från början ädel och rikt utrustad människa som steg för steg bröts ner av övermäktiga lidelser, krigslystnad och själviskhet, menar han. Fryxell ansåg att hans arbete var djärvt och banbrytande nytt. I själva verket var det bara ett skickligt summerande av gammal och vedertagen uppfattning.

När Fryxell prisade Karl XII:s nykterhet och rena seder, stod detta helt i samklang med hans egna personliga ideal. Bilden av Karl XII kunde uppenbarligen användas för olika ändamål. Mot slutet av 1800-talet togs kungen på entreprenad av nykterhetsrörelsen, en av de stora folkrörelserna. "Konung Karl XII, bland Sveriges konungar den nyktraste", var Svenska nykterhetssällskapets paroll under Karl XV:s epok på 1860-talet. Och när Johan Bergman 1888 grundade Studenternas helnykterhetsförbund, valde han Karl XII:s dödsdag den 30 november till föreningens stiftelsedag. Han säger: "Vad oss absolutister beträffar, hade vi all anledning att hylla den krönte ynglingen, som försmådde vin och drack allenast vatten alltifrån anno 1700."

1860-talets liberaler knöt an till Karl XII:s minne. I sin känsla av vanmakt inför Danmarks och Polens olycksöde appellerades de av Karl XII:s djärva krigspolitik. Som ett utlopp för dessa nationella känslor har man att se J.P. Molins Karl XII-staty i Kungsträdgården, som avtäcktes den 30 november 1868 vid 150-årsminnet av kungens död. De polska emigranterna i Sverige var med om att samla pengar till statyn, och en av initiativtagarna till statyn var den liberale författaren August Blanche, som för övrigt dog under festligheterna.

Samma dag som statyn invigdes, hyllade det liberala Aftonbladet minnet av kungen i en artikel, där han framställdes som en stridsman för de folkliga idealen. Han vågade tänka stort om en liten nation, skrev tidningen, och han förde en ringa här i kampen för en rättvis sak.

Samma år, 1868, höll läroboksförfattaren C.T. Odhner ett uppskattande tal om kungen vid Lunds universitet. Odhner talade om kungens skarpblick och stora politiska vyer, men, säger han, hans moraliska storhet tillät honom inte att se tillvaron sådan den verkligen var: "Han var ej mannen för sin fördärvade samtid, en tid av moralisk låghet, av trolösa ränker och lumpna intriger." För Odhner var Karl XII den tidlöse idealisten utan

kontakt med den hårda verkligheten. På nytt blev Karl XII-gestalten en symbol för den politiska idealismens dilemma.

Fryxells negativa syn på kungen skulle ändå leva kvar i historieforskningen ända fram till sekelskiftet. År 1881 hade F.F. Carlson nått fram till Karl XII i sitt stora verk om konungarna av pfalziska huset. Hans syn på kungen var den gamla hävdvunna. Kungens planlösa krig och meningslösa tapperhet vållade rikets olyckor, för vilkan han ensam bar skulden. Carlsons forskningsresultat fick ett mycket stort inflytande på den bildade allmänheten. Vetenskapsmannen bekräftade till nästan alla delar den bild av Karl XII, som populärhistorikern Fryxell hade lanserat.

Fryxells och Carlsons uppfattning klingade fram hos diktarna. I Carl Snoilskys "Svenska bilder" förekommer Karl XII inte på annat sätt än som penningfördärvaren i dikten "På Vernamo marknad", och i August Strindbergs "Svenska öden och äventyr" återfinns vi Fryxells tankar i berättelsen om "Likvakan i Tistedalen".

Carlsons Karl XII-forskning representerade den outrerade antitesen, den negativa kritiken förd till sin yttersta gräns. Man hade hamnat i en återvändsgränd och på nytt var det en diktare som skulle ge forskarna inspiration till en annan syn. Det var Verner von Heidenstam med sina berättelser om karolinerna.

Heidenstam öste friskt ur Fryxells verk. Någon Karl XII-beundrare blev han aldrig. Han ger stort utrymme åt anklagelserna mot kungen. De strömmar emot majestätet från alla håll. Heidenstam låter oss förstå att kungen långtifrån är något mönster för mänskliga dygder: han är äregirig, känslig för kritik, hård mot andras lidande, rädd för mörkret och misslyckandet.

Men mot den ständiga kritiken från generalerna och ämbetsmännen ställer Heidenstam karolinernas blindas, obegripliga kärlek till sin kung. Den klingar ut i broder Görans ord i berättelsen "En hjältes likfärd": "Han gjorde oss ej lyckliga, och dock begråta vi honom som ingen." För Heidenstam var denna kärlek av mystisk, religiös natur. Karl XII var inkarnationen av det svenska, en symbol för folksjälens och nationalmedvetandet.

Det är svårt att avgöra vad Heidenstams "Karolinerna" betydde för den nya riktning inom Karl XII-forskningen som bryter fram vid sekelskiftet och brukar gå under namnet "den nya skolan". Visst är att hans "Karolinerna" ändå innebar start-

Karl XII:s dödsdag har på senare år tagits som anledning av olika grupper att demonstrera. Polisbevakning vid Karl XII:statyn i Kungsträdgården i samband med en demonstration på dödsdagen. Foto Peter Kjellerås, Mira.

punkten för något nytt – ett raserande av det gamla stereotypa Karl XII-idealet och ett försök att tränga djupare in i människan bakom bilden. På den vägen skulle den nya forskningen leta sig fram.